

Eksiilkirjanduse pingeväljadest tekstide ja kontekstide kaudu¹

Kadri Tüür, Marin Laak

Üks meie 20. sajandi teise poole olulisemaid kirjandusuurijaid Maie Kalda on avaldanud veendumust, et eesti rahvuskirjanduse enam kui saja-aastase ajaloo vältel oli kodumaise ja väliseesti kirjanduse eraldatusaastate alguseks jõudnud eesti kirjanduses tiheneda selline kvantum kooshoidvat ühisosa, mis ei saanud kaduda kümne-kahekümne aastaga kui tahes ekstreemsetes tingimustes. Methise eksiilkirjanduse erinumber heidabki mitmest vaatepunktist, nii tekstide kui kontekstide avamise kaudu valgusvihku „eesti kirjanduse kahte harusse lõhenenud puu“ probleemi, mis on pingestanud nii kirjanikke kui kirjandusajaloolasi aastakümneid.

Pingeväljad, mis tekkisid eesti nõukogude ja eesti eksiilkirjanduse vahel, on uurimisväärsed paljudest aspektidest, nagu rahvuskirjanduse moderniseerumise eripära või kirjanduse kande roll rahvuskultuurilises identiteedis. Eesti eksiilkirjanduse ning nõukogude eesti kirjanduse omavaheliste suhete ja kommunikatsiooni uurimisel on oluline pöörata tähelepanu nii kirjandusvälistele ideoloogilistele ja institutsionaalsetele mõjudele kui ka kirjanduslikes tekstides avalduvate esteetiliste, eetiliste, märgilis-kujundiliste muutuste dünaamikale.

Perioodil 1944–1991 eksisteeris nõukogude eesti kirjandus ja väliseesti kirjandus kahes üksteisest eraldatud kultuuriruumis. See eraldatus oli peaaegu hermeetiline kuni 1956. aastani, kontaktidest kahe kirjandusruumi vahel võib rääkida alles 1960. aastatest alates. Tihedamad kontaktid kodumaaga töid kaasa ka kirjanduslikud suhted, mida võib jälgida vähemalt kolmel (institutsionaalsel, esteetilisel, diskursiivsel) tasandil. Sõjajärgsel perioodil valitses nendes suhetes igal tasandil terav vastasseis, nii nõukogude propaganda kui rahvuskonservatiivsete organisatsioonide rangelt tõrjuva hoiaku tõttu diasporaa kogukondades. Hoolimata konflikti teravusest oli uus olukord foucault'likus mõttes diskursiivselt „produktiivne“, luues ideoloogilise vastandumise kaudu kinniskeelendite ja tõlgendusmallide repertuaari, mis toetas poliitiliste pagulaste teatud ringkondade poolt tajutud „tõelist eesti kultuuri“ säilitavat missiooni. Konfliktide kaudu avanevat kultuurilist konteksti saame jälgida ka ilukirjanduslike teoste tekstuuri kaudu: see on kodeeritud kirjanduslike tekstide esteetilistesse ja eetilistesse aspektidesse ning stereotüüpidesse.

Kahe kultuuriruumi, nõukogude eesti ja eesti eksiilkirjanduse vaheline kommunikatsioon oli poliitiliste põhjuste tõttu institutsionaalselt katkenud, kuid kultuurivahetuslikud suhted toimusid mitmete kanalite vahendusel 1950. aastate lõpust järjepidevalt. Kuigi eesti kirjandus

---

¹ Toetanud uurimisprojekt „Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968“ (ETF9160).

arenes 20. saj teisel poolel nii Kodu- kui Välis-Eestis ühes ja samas keeleruumis, takistas jagunemine ideoloogiliselt kaheks selle esteetilist uuenemist, mis mujal Euroopas oli pärast Teist maailmasõda väga jõuline. Eesti Vabariigi aegse kirjanduspärandi esteetiliselt, eetilisi ja eriti rahvuskultuurilisi väärtusi kanti siiski sünkroonselt edasi mõlemas keeleruumis, mis võimaldab rääkida ühest eesti kirjandusest. Sellegipoolest tuleb teha reservatsioon ja rääkida ühest eesti kirjandusest ja eesti kirjanduskultuurist eksiilis ainult tekstide tasandil – kultuurikonteksti ja lugeja vastuvõtu tasandil on eesti diasporaa piirkondades suured erinevused, mis sõltuvad uue asukohamaa kontekstist.

Kirjandus nii okupeeritud Eestis kui eksiilis arenes neljas mõjuväljas: ideoloogiad, kultuuri vastupanumehhanismid, modernistlik esteetika ja rahvusnarratiiv. Pagulaskirjanike noorem põlvkond suhestus 1960. aastate uuendusliku põlvkonnaga Eestis esteetiliselt tasandil. Võime oletada, et samas keeleruumis, kuid eri kontekstides arenemine võis olla rahvuskirjanduse uuenemist soodustavaks teguriks. Pärast esimesi kontakte kujundas kahe kirjanduse vastastikune lähenemine 1970.–1980. aastatel huvitava alusmuster eesti kultuuri uuele moderniseerumispahvatusele pärast Eesti taasiseseisvumist.

Ülaltoodud teoreetilistelt lähtekohtadelt on võimalik uutelt arhiivimaterjalidel põhinevate uute teadmiste ja allikate integreerimine laiemasse teadmusvälja ning analüüsitud väljatöötamine kodueesti ja eksiileesti kultuurisuhete uurimiseks. Eesti eksiilkirjanduse uurimiseks vajalikke materjale leidub lisaks Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisele arhiivile ka eesti suuremate Lääne pagulaskogukondade, peamiselt Rootsi, Kanada ja Austraalia arhiivides; samuti säilitatakse asjakohaseid materjale Balti arhiivis Stockholmis, Austraalia Eesti Arhiivis Sydneys ning Minnesotas (USA) ja Torontos.

Siinse erinumbri artiklid käsitlevad sõjajärgse eesti kirjanduse probleeme pagulaskirjanduse vaatepunktist. Ajakirjanumbrit raamistavad teoreetilised artiklid eksiilkirjandusest ja pagulase enesetunnetusest laiemalt, rahvuseüleselt. Et eesti kultuuri esindajate ja uurijatena on meie esmaseks kohuseks ja privileegiks töötada eeskätt Eesti materjaliga, moodustavad kaastööde põhiosa eesti pagulaskirjanduse analüüsid.

Ajakirjanumbrit raamistavad Tiina Ann Kirsi ja Edward Saidi mõtted paguluse mõjust kirjandusele ja kirjanikele. Avaartikkel Tiina Ann Kirsi sulest jälgib pagulaskirjaniku erilist positsiooni, tema pingestatud distantsi oma lähtekeelest ja -kultuurist. Sõna *eksiil* etümoloogiasse süvenedes näitab autor, et tähistades n-õ välja astumist, võib eksiil lisaks kannatusi põhjustavale seisundile olla ka vabastav eemaldumine, väljaspoolseisja rõõm tasakaaluotsimisest oma ja võõra piiridel. Paguluse üheks oluliseks aspektiks on ka nostalgia; samuti toob see endaga enamasti kaasa lugude jutustamise vajaduse või isegi paine. Lõpetuseks osutab autor, et pagulasi ei saaks olla, kui poleks neid, kes jäävad paigale.

Kaastööde põhiosa moodustavad 2012. aastal Karl Ristikivi 100. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsil 16. oktoobril Tartus ja 17. oktoobril Tallinnas kõlanud ettekannete

edasiarendused. Sellega soovime ühtlasi avaldada austust neile eesti kirjanduse uurijatele, kes olid seotud 1987. aasta oktoobris Tallinnas toimunud Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi korraldamisega ning seal kõlanud ettekannete toimetamise ja publitseerimisega. See konverents andis esmakordse võimaluse arutleda Kodu-Eestis avalikult väliseesti kirjanduse üle. Sündmuse tulemusel valminud artiklikogumikud on hädavajalikuks algmaterjaliks Ristikivi teoste tundmaõppimisel tänapäevalgi.

Karl Ristikivi on eesti kultuuri „esinduspagulane“. 1938. aastal nimetas A. H. Tammsaare Ristikivi esikromaani ilmumise järgses avalikus kirjas oma mantlipärijaks. 1943. aastal alanud ja surmani väldanud maapaos sai Ristikivist rändaja eri rahvaste, kultuuride ja religioonide ristteedel. Nüüdseks on Ristikivi looming jõudnud tõlgetena komi, mari, prantsuse, soome, udmurdi, ungari ja vene keelde, samuti on ilmunud tema rootsikeelseid tekste.

Käesolevasse ajakirjanumbrisse on ühel või teisel moel jõudnud pea kõik konverentsi kutsungis välja pakutud teemad: Karl Ristikivi ja omaeluloolisus; Karl Ristikivi teosed ja ajalugu (sh nõukogude aeg); Karl Ristikivi, muusika ja teater; Karl Ristikivi maad ja maastikud; Karl Ristikivi kriitiku ja esseistina.

Maret Vaher on süvenenud Karl Ristikivi „Päevaraamatusse“ ning leidnud sealt hoolega igapäeva elu jäädvustuste vahele peidetud vihjeid ja niidiotsi, mis võimaldavad rekonstrueerida Ristikivi suurejoonelise ajalooliste romaanide sarja loomise aluseks oleva „matemaatilise mängu“. Samuti osutab Vaher Ristikivi teostes vihjeliselt esinevale mütoloogiliste ajastute süsteemile, mis loob romaanidele laiema maailmavaatelis-filosoofilise tausta.

Krista Keeduse artikkel tegeleb samuti Ristikivi ajalooliste romaanide sarja ülesehituse analüüsimisega. Keedus näitab, et triloogiate süsteem on analoogiline gooti katedraali ruumisümboolika aluseks oleva filosoofiaga. Romaanid ise võib jaotada paradiisi-, purgatooriumi- ja põrguromaanideks, kusjuures sümbolne gradatsioon ei toimu mitte pimedusest valguse suunas nagu Dantel, vaid vastupidi, väljendades nii skepsist ilmalikustuva nüüdisaja suhtes. Oluline on aga see, et Ristikivi teosed on nii motiivide, üksikteoste kui tsüklike tasandil väga hoolikalt läbi komponeeritud tervik, milles vaevalt leidub midagi juhuslikku.

Maarja Vaino jätkab oma artiklis Ristikivi teoste kui süsteemi vaatlemist, keskendudes tema ajaloolist sarja raamistavatele romaanidele „Hingede öö“ ja „Rooma päevik“. Ruumi, teekonna, kohtumõistmise ja surma temaatikaga seotud motiive vaadeldes jõuab Vaino järeldusele, et kui „Hingede öös“ näeme, kuidas usu jõud aitab kriisisituatsiooni jõudnud inimesel edasi elada, siis „Rooma päevikus“ on tegu juba surmaks valmistuva inimese religioossuse kujutamiselega.

Õnne Kepp ja Brita Melts tegelevad Ristikivi maastike eritlemisega. Kepi huvikeskmes on Ristikivi realistliku ruumikujutuse teisenemine metafüüsiliselt laetud maastikeks tema paguluse algusaastatel ilmunud romaanipaarikus. Samuti leidub asjakohaseid paralleele Ristikivi luules. Maastikutaju küsimustega tegeleb oma artiklis ka Melts, kuid pigem maastiku- kui tekstikeskselt. Ta jälgib Ristikivi Vahemere-reiside vastukajasid tema teostes, seda nii geograafiliste üksuste (saared), maastikuelementide kui ka kohatud inimtüüpide osas. Ristikivi esitab ilukirjanduslikus

vormis subjektiivselt läbi tunnetatud kuvandi füüsilisest keskkonnast, luues sel moel kujuteldava ja reaalse geograafia udusel piiril balansseeriva kirjandusliku maailma.

Ajakirjanumbri teised artiklid jätkavad eksili ja selle ilukirjandusliku kujutamise eri tahkude analüüsiga. Maarja Hollo artikkel keskendub mäletamise keerukatele eetilistele, ideoloogilistele ja esteetilistele piirangutele, küsides ühtlasi, kas taotlus kehtestada Euroopa-ülene ühtne mälu- poliitika Teise maailmasõja sündmuste mäletamiseks kuulub ikka teostatavate kilda. Vastuolulised teod ja nende vastuoluline mäletamine nii üksikisiku kui kollektiivse mälu tasandil viivad küsimu- seni moraalsest tunnistusest ning selle funktsioonist rahvusliku ja rahvuseülese mälu poliitika vormimisel. Bernard Kangro viimased kolm Tartu-romaanid käsitlevad neid teemasid hingedriipiva intensiivsusega, andmata ometigi üheseid vastuseid.

Samuti vahendab Hollo käesoleva numbri arhiivileiu, milleks on taas Bernard Kangro kirjutis – tema elu lõpul kirjutatud tugevalt autobiograafilise koega romaanikäsikiri „Sõit Rooma“. See kujutab 1930. aastate Tartu üliõpilaselu noore studioosuse vaatepunktist, kuid ka seal tõuseb tugevalt esile mälu ja mäletamise problemaatika.

Sirje Olesk ja Marin Laak käsitlevad polemiseerivalt pagulaseesti kirjandusringkondades valitsenud suhtumisi Nõukogude Eesti kirjandusse ning kontaktidesse selle esindajatega. Olesk leiab, et pagulaskirjanduse kese Rootsis jäi eksilis loodud kirjandusvälja terviklikkuse ja toimivuse huvides kodumaal loodava kirjanduse suhtes lõpuni eitavale positsioonile ning suhteid kodumaaga arendas eeskätt eksilikirjanikkonna perifeerne osa ning noorem põlvkond. Laak omakorda osutab, et kodumaa „kuldsete kuuekümnendate“ kassetipõlvkond mõjutas pagulaskirjandust enam, kui seni arvatud, ja oletab, et mõjutused olid ka vastassuunalised. Institutsionaalseid suhteid võidi küll vältida, kuid isikliku korrespondentsi ja raamatuvahetuste kaudu suhted toimusid. Laak oletab, et eesti kirjanduse „kahte harusse kasvanud puu“ hakkas tänu vastastikustele suhetele ühte kasvama juba 1960. aastatel.

Ajakirjanumbri ankruks on Triinu Ojamaa ja Kristel Karu-Kletteri sotsioloogilise uuringu tulemusi vahendav artikkel diasporaa-eestlaste enesekuvandist kolme põlvkonna lõikes. Tähelepanu keskmes on eelkõige teise ja kolmanda põlvkonna diasporaa kogukondade eestlased üle maailma, kes on üles kasvanud mitmekultuurilises keskkonnas. Küsitluteelt uuriti, millel põhineb nende kokkukuuluvustunne eestlastega. Lisaks keeleoskusele peeti oluliseks ka inimese teadlikku – ja uhkustunnet põhjustavat – enesemääratlust eestlasena, tema etnilist päritolu ning eesti kultuuri üldist tundmist. Spetsiifilisemate tunnustena peetakse eestlasi iseloomustavateks ka töökust ja muusika-armastust. Samas osutavad autorid, et paljudel juhtudel ettekujutus „ideaalsest eestlasest“ ja isiklik eestlaseks olemise viis ei kattu. Üha enam väärtustatakse ka mitmekultuurilises ühiskonnas elamise kogemust ning samaaegselt mitme eri identiteedi kandmist.

Methise traditsioonilises teooriavahenduse rubriigis on meil rõõm esitleda maailma ühe välja- paistvama eksilikirjanduse teoretiku ning eksili-praktiku Edward Saidi essee „Reflections on Exile“ tõlget, mille on teinud Maarja Pärtna ning toimetanud Ene-Reet Soovik. Tõlge ilmub Saidi

autoriõigusi esindava The Wylie Agency (UK) Limited loal ajakirja paberväljaandes, internetipõhise ligipääsuta. Mõneti on selline asjakorraldus isegi sümboolne: ka pagulane on enamasti piiratud liikumisvabadusega, millestki ilma jäetud, milleski aga seda enam eksklusiivselt „sees“. Suure üldistusena võib kogu kahekümnenda sajandi lääne kirjandust vaadelda kui suurt „ekstraterritoriaalse“ žanri katselaborit, katseid kitsikuse ja ilmajäetuse olukorda kunsti vahendite abil ületada või vähemalt talutavaks muuta. Autorid, kelle loomingut Saidi eksiiliga toimetuleku strateegiate näiteks toob, on pakistani luuletaja Faiz Ahmad Faiz, palestiinlased Rashid Hussein ja Mahmoud Darwish, poola päritolu Joseph Conrad, Firenzest välja saadetud Dante, iirlane James Joyce, juudi päritolu filosoofid Simone Weil ja Theodor Adorno ning kirjandusteadlane Erich Auerbach. Muuhulgas joonistab Saidi elavalt välja paguluse ja rahvusluse vastastikuse tingituse pingevälja ning eritleb ülesjuurimisprotsessi üksikasju ning tagajärgi. Paguluse kui seisundi ületamiseks tuleb pidevalt tööd teha, kuid sellega lõplikult harjuda ei ole võimalik.

Saatesõnas tõlkele mõtiskleb Tiina Ann Kirss Saidi esseed lõpetava tsitaadi üle 12. sajandist pärinevalt prantsuse teoloogilt Hugolt St. Victorist:

kristlikust seisukohast ei alusta inimene oma maist teekonda mitte kodust, vaid kodutusest ja eksiilist. Kannustatud oma kojuigatsusest, asub ta koduteele ning jõuab koju alles pärast surma. Hugo sõnul on see, kes armastab kiindumusega oma kodumaad, alles algaja; see, kelle jaoks kõik maad on kodumaad, on juba tugevaks saanud; see, kelle jaoks terve maailm on kui võõras maa, on jõudnud sihile.

Selle mõttega sobib lõpetada ka käesolev saatesõna, kuna lisaks üldisele tõdemusele iseloomustab see väga tabavalt ka enamiku siinse numbri käsitluste keskmes seisva autori, Karl Ristikivi elu- ja loomingukreedot.